

JANUSZ WRONA

ROLA PZPR W PAŃSTWIE I SPOŁECZEŃSTWIE POLSKIM

Terminy „socjalizm” i „komunizm” przez długi czas funkcjonowały jako synonimy, choć to drugie pojęcie trafiło do powszechnego języka nieco później. Socjalizm pojawił się jako projekt realizacji utopii. Był modelem radykalnej przebudowy świata w celu osiągnięcia szczęśliwego bytowania całej ludzkiej zbiorowości tu i teraz. Założenie, że taki cel można osiągnąć, to znaczy zaprojektować dla człowieka doskonały świat, musiało prowadzić do odrzucenia tradycyjnych poglądów na temat natury i ładu rzeczywistości oraz oczywiście religii, dla której socjalizm stawał się konkurencją.

Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR) powstała w grudniu 1948 r. po połączeniu Polskiej Partii Robotniczej (PPR) i *de facto* zlikwidowanej Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Od początku istnienia sprawowała niemal absolutną kontrolę nad polityką wewnętrzną i zagraniczną kraju, administracją, sferą ekonomiczną i oficjalnymi przejawami życia społecznego. Przenikała przez wszystkie dziedziny aktywności Polski i jej obywateli. U schyłku dekady lat siedemdziesiątych PZPR osiągnęła szczyt rozwoju – zrzeszała blisko 3,2 mln członków, czyli mniej więcej 15 proc. dorosłych mieszkańców Polski¹. PZPR rozwinęła technikę mobilizacji mas, tworzyła tzw. socjalistyczną świadomość, w której klasę robotniczą i chłopską wykreowano na jedyne nosiciela narodowego heroizmu i postępowej tradycji. W ten sposób kształtowano powojenną rzeczywistość, w której komunizm stał się swoistą normalnością dla co najmniej dwóch pokoleń Polaków. Nie można pominąć faktu, że statystycznie mniej więcej dwie trzecie współczesnego polskiego społeczeństwa to osoby, które z powodu daty urodzenia, szkoły, do której uczęszczały, pracy i pokoleńowych doświadczeń są związane z okresem, gdy Polską rządziła PZPR. Szczególną rolę odgrywa tu tzw. epoka gierkowska, w której funkcję I sekretarza KC PZPR sprawował w latach 1970–1980 Edward Gierek. W pamięci wielu Polaków starszego pokolenia lata 1972–1975 zapisały się nie tylko jako najlepsze w historii PRL, ale nawet

¹ J. Eisler, *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014, s. 15.

w ich życiu. Gierek należy do grona osób, które wywarły ogromny wpływ na historię Polski w drugiej połowie XX w.²

Podczas analizowania roli PZPR w latach 1948–1989 w Polsce trzeba zwrócić uwagę na istotne elementy konstruujące jej władzę w kraju. Podział świata i Europy na dwa rywalizujące bloki po II wojnie światowej i funkcjonująca żelazna kurtyna zepchnęły Polskę w sferę wpływów ZSRS. Dominacja wschodniego sąsiada trwała do końca lat osiemdziesiątych. Konsekwencją tego stanu była sowietyzacja ustroju Polski i zablokowanie możliwości jego zmiany w duchu demokratycznym zgodnie z oczekiwaniami społeczeństwa pod groźbą interwencji zbrojnej ze wschodu. Rządy PPR/PZPR pochodziły z nadania ZSRS, co skutkowało tym, że do 1956 r. suwerenność Polski była w takim stopniu ograniczona, iż przypominała status protektoratu. Po tzw. odwilży w 1956 r. Polska uzyskała jedynie nieco większy poziom autonomii względem ZSRS. To państwo było jedynym gwarantem międzynarodowego bezpieczeństwa Polski, trwałości granic państwa i władzy PZPR w PRL. Nadano temu rangę konstytucyjną i w preambule Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalonej 22 lipca 1952 r. umieszczono następujące słowa: „Historyczne zwycięstwo Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich nad faszyzmem wyzwoliło ziemie polskie, umożliwiło polskiemu ludowi pracującemu zdobycie władzy i stworzyło warunki narodowego odrodzenia Polski w nowych, sprawiedliwych granicach”³. W dziesiątej nowelizacji tej konstytucji w 1976 r. kierownictwo PZPR w artykule 6 wprowadziło sformułowanie, że polska polityka zagraniczna „umacnia przyjaźń i współpracę z ZSRR i innymi państwami socjalistycznymi”. Należy podkreślić, że takie zmiany napotkały społeczny sprzeciw⁴. Geopolityczne położenie Polski po II wojnie światowej było głównym stabilizatorem władzy PZPR. Oznaczało to konieczność uwzględnienia kontroli zewnętrznej nad Polską ze strony Moskwy i jej wpływu na procesy sprawowania władzy w kraju. Dziś, mimo postępu badań historycznych, do końca nie wiemy, jak ten mechanizm funkcjonował na przestrzeni całego okresu istnienia PRL, jakie decyzje zapadały najpierw w Warszawie, by później być tylko akceptowane (lub odrzucane) przez centralę, jakie zaś podejmowano w Moskwie i przekazywano do wykonania towarzyszom w Polsce⁵.

Rządy PPR/PZPR doprowadziły do stworzenia totalitarnego ustroju państwa. Miał on na przestrzeni 45 lat zróżnicowaną dynamikę rozwoju. Mimo to fundamentalna

² Do tworzenia pozytywnego wizerunku I sekretarza KC PZPR wykorzystywano jego otwartość i umiejętność zjednywania sobie ludzi, a więc cechy, których był pozbawiony jego poprzednik, Władysław Gomułka. Mimo ambitnych planów modernizacji kraju i trwałego rozwoju cywilizacyjnego społeczeństwa ekipa nowego I sekretarza konserwowała w Polsce anachroniczne struktury: polityczną, ekonomiczną i społeczną tzw. realnego socjalizmu. Jednocześnie dały o sobie wówczas znać pierwsze symptomy kryzysu gospodarczego i społecznego, które pojawiły się już w roku 1974.

³ Zob. *Konstytucja PRL uchwalona 22 VII 1952 roku* (DzU z 1952 r. nr 33, poz. 232), http://polskaludowa.com/dokumenty/prawne/konstytucja_1952.htm, dostęp: 3 IX 2018 r. Zob. *Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953. Dokumenty do dziejów PRL*, z. 12, wybór i oprac. A. Kochański i in., Warszawa 2000.

⁴ Zob. *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 VII 1952 roku, jednolity tekst z dnia 16 II 1976 roku*, http://www.trybunal.gov.pl/wszechnica/akty/konst_pr_1976.htm, dostęp: 3 IX 2018 r.

⁵ A. Skrzypek, *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk 2002; *idem*, *Mechanizmy autonomii. Stosunki polsko-radzieckie 1956–1965*, Pułtusk–Warszawa 2006.

zasada monopolu władzy komunistycznej partii i postrzegania państwa jako własności jednej partii była kanonem aż po rok 1989. To wówczas pod wpływem głębokiego kryzysu w Polsce doszło do formalnej zmiany zasad funkcjonowania systemu politycznego. PZPR na swoim X Plenum KC w styczniu 1989 r. została zmuszona do rezygnacji z doktryny dyktatury proletariatu, a więc teorii uzasadniającej monopol władzy i hegemonię w państwie. W ten sposób większość partyjnej elity przyznała się *de facto*, że system polityczny PRL wyczerpał swoje możliwości rozwojowe i zbankrutował. Warunkiem społecznego pokoju było porozumienie z antysystemową opozycją w sprawie nowego modelu władzy. Rozmowy i decyzje Okrągłego Stołu zapoczątkowały drogę do demokracji państwa⁶.

W Polsce i państwach satelickich bloku wschodniego po II wojnie światowej komuniści realizowali dość jednolity scenariusz, by zbudować system ustrojowy wzorowany na doświadczeniach rewolucji bolszewickiej, wzbogaconych o stalinowską praktykę sprawowania władzy. Powstałe wówczas tzw. demokracje ludowe Europy Wschodniej i ich konstytucje wzorowane na sowieckiej z 1936 r. sięgnęły do doświadczeń demokracji ateńskiej, sprowadzającej się do kanonów: „źródłem władzy wola ludu”, „celem władzy – dobro ogółu”, by stworzyć propagandowy stelaż dla demokratycznej fikcji funkcjonującej w ustrojowej praktyce.

Demokrację, stanowiącą jedną z centralnych kategorii myśli politycznej i teorii polityki, postrzegamy w ujęciach proceduralnym i aksjologicznym. Należą więc do niej takie zasady prawnoustrojowe, jak: suwerenność narodu, zasada reprezentacji, uznanie wyborów za główne źródło legitymizacji władzy, trójpodział władzy oraz konieczność instytucjonalnej ochrony praw obywatelskich. Do katalogu wartości politycznych demokracji zaliczamy: wolność, równość, godność człowieka, pluralizm i własność prywatną⁷. PZPR proponowała w ich miejsce destrukcję wszystkich struktur społeczeństwa obywatelskiego, fasadowość prawa i totalną etatyzację życia publicznego. Oficjalnie nazywano to zerwaniem z tzw. demokracją formalną i nadaniem jej klasowego charakteru.

Najważniejszą kategorią w państwie stał się kolektywizm, zakładający centralne planowanie przyszłości społeczeństwa. Oznaczało to, że prywatne cele działalności gospodarczej i społecznej zostają zastąpione celami państwowymi. Zatimizowane społeczeństwo, nie mając żadnych możliwości artykulacji swych interesów, nie mogło realizować lub bronić własnych dążeń, ponieważ rządząca partia na to nie pozwalała, a co więcej – sama je wytyczała, gdyż rzekomo znała je lepiej⁸. Wszystkie sfery życia – gospodarka, kultura i polityka – musiały się podporządkować ideologii marksizmu i leninizmu. Determinowało to również funkcjonowanie organizacji społecznych w okresie PRL⁹.

⁶ J. Wrona, *System polityczny PRL (ukształtowanie, ewolucja, cechy szczególne)* [w:] *Jednostka i społeczeństwo wobec doświadczenia komunizmu. Przeszłość i teraźniejszość*, red. K. Słowiński, Lublin 2012, s. 17–35.

⁷ *Leksykon politologii*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2002, s. 65–71.

⁸ Albert Dicey już w 1914 r. trafnie i wizjonersko zdefiniował kolektywizm jako „rządy dla dobra ludu sprawowane przez ekspertów lub urzędników, którzy wiedzą lub sądzą, że wiedzą lepiej niż ktokolwiek inny, w tym i zainteresowani, co jest dla ludu najlepsze” (R. Skidelsky, *Świat po komunizmie. Spór o nasze czasy*, przeł. S. Amsterdamski, Kraków 1999, s. 28).

⁹ A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003; *Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989. Geneza, funkcjonowanie, znaczenie*, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017.

Realizacja tego zadania była ułatwiona z uwagi na skutki II wojny światowej i konsekwencję rządów okupacyjnych. Zmiana kształtu terytorialnego państwa, masowe migracje i przesiedlenia tworzyły nową przestrzeń społeczną, w części podatną na realizację planowanych zamierzeń komunistów. Projektowane przez nich społeczeństwo miało się identyfikować z jedną ideologią i z jedną partią¹⁰. Nowa władza świadomie nie dopuszczała w propagandzie słowa „komunizm” do określenia budowanego systemu ustrojowego. Nie przeszkadzało to jednak obywatelom go tak nazywać.

Próba nazwania ustroju PRL nastrożcza semantycznych trudności. Oficjalnie było to państwo socjalistyczne, a według konstytucji – państwo demokracji ludowej. Przeciwnicy rządów PZPR i zachodni politolodzy definiowali ten ustrój jako komunizm, aczkolwiek nie osiągnął on nigdy swego teoretycznego stadium. Był to reżim niedemokratyczny o charakterze totalitarnym. PZPR wprowadziła układ normatywnych zasad i faktycznych zależności oraz mechanizmów powstałych w procesie kreacji władzy państwowej, podejmowania decyzji i egzekwowania odpowiedzialności politycznej. Te zasady i zależności regulowały funkcjonowanie władzy politycznej oraz jej powiązania ze społeczeństwem. Rygor strachu sprawiał, że opresyjny system polityczny wymuszał pewną efektywność jego funkcjonowania.

Nowy ustrój nie miał początkowo poparcia wśród Polaków. Bazę społeczną stworzyły późniejsza przebudowa gospodarki i związane z nią zmiany w położeniu poszczególnych grup ludności. W odbudowę kraju po II wojnie światowej entuzjastycznie włączyły się miliony ludzi, które jednak czuły, że odbudowują polską ojczyznę, a nie Polskę Ludową. Powrót uczniów do szkół, olbrzymi napływ studentów na uczelnie wyższe i podjęcie pracy dydaktycznej przez wykładowców – to wszystko były odruchy naturalne, niemające nic wspólnego z akceptacją nowego ustroju, chociaż funkcjonariusze PZPR tak to propagandowo interpretowali. Partia starała się pozyskać zaplecze społeczne obietnicą budowy niekapitalistycznego społeczeństwa przemysłowego i jednocześnie zachowania w swym kręgu niektórych cech społeczeństwa tradycyjnego. Za cenę wolności politycznej i gospodarczej PZPR gwarantowała przedstawicielom klas niższych bezpieczeństwo socjalne oraz awans cywilizacyjny i zawodowy¹¹. Złamano tradycyjne bariery społeczne. Przede wszystkim umożliwiono cywilizacyjny awans mieszkańcom wsi. Można zaryzykować tezę, że chłopcy byli grupą społeczną, która – poza apogeum stalinizmu, gdy realizowano proces kolektywizacji rolnictwa – najmocniej popierała PRL.

Pewne źródła nierówności w gospodarce nierynkowej zlikwidowano (np. skutki działania praw własności), a inne poważnie ograniczono (np. znaczenie pochodzenia społecznego z klas niższych bądź płci). Przez wiele lat polityka PZPR promowała proces „awansu społecznego”, którego beneficjenci stanowili główną podporę systemu. Polegał on głównie na napływie Polaków ze wsi do miast i zapewnieniu im miejsc pracy. PRL była

¹⁰ J. Wrona, *Wizje państwa i społeczeństwa PPR/PZPR oraz ich realizacja (1944–1989)* [w:] *Wizje i realia. Studia nad realizacją polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin 2002, s. 53–71.

¹¹ E. Wnuk-Lipiński, *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*, Warszawa 1996, s. 85.

także pionierem państwa opiekuńczego, co pozwoliło na zaferowanie powszechnego zatrudnienia, wykształcenia, zdrowia i spokojnej starości. W konsekwencji po 1956 r. przez większą część trwania PRL Polacy zaakceptowali niektóre podstawy systemu, choć odrzucali reguły funkcjonowania systemowych instytucji. Tę warunkową akceptację wyrażało hasło „socjalizm tak, wypaczenia nie”, towarzyszące w poszczególnych dekadach społecznym protestom aż do sierpnia 1980 r. Do odrzucenia przez społeczeństwo systemu władzy komunistycznej doszło po zastosowaniu represji wobec działaczy „Solidarności” i wprowadzeniu stanu wojennego¹².

Działania przywódców PZPR w zasadzie nie były ograniczane ani wartościami, ani interesami elektoratu, gdyż nie w nich władza była zakorzeniona. Komuniści, po otrzymaniu rządów z rąk Stalina, nie zamierzali i nie mogli oddać ich żadnej sile politycznej. Symbolicznym z dzisiejszej perspektywy historycznej, potwierdzeniem tego stanu rzeczy było słynne zdanie sekretarza generalnego PPR Władysława Gomułki: „Władzy raz zdobytej nie oddamy nigdy”, wypowiedziane 18 czerwca 1945 r. w Moskwie do Stanisława Mikołajczyka¹³. Sfałszowanie wyników wyborów do Sejmu Ustawodawczego z 19 stycznia 1947 r. przez rządzących komunistów zapoczątkowało tradycję farsy wyborczej, która pozbawiła społeczeństwo efektywnego wpływu na władzę. Akt wyborczy z 1947 r. wykreował model zachowań władz państwowych w odniesieniu do kolejnych wyborów. Odtąd wynik był zawsze przesadzony, a główną jego rolą miało być pokazanie manifestacyjnego poparcia społeczeństwa dla rządów PZPR. Blokada demokratycznego mechanizmu wyłaniania władzy na wszystkich jej szczeblach istniała do czasu przeprowadzenia w Polsce pierwszych wolnych i w pełni demokratycznych wyborów parlamentarnych jesienią 1991 r. Brak demokratycznego systemu przedstawicielskiego rzutował na wszystkie płaszczyzny (polityczne, społeczne, gospodarcze) polskiego procesu dziejowego w drugiej połowie XX w. Dotknął przeważającą zbiorowość żyjących dziś Polaków, których postawy i doświadczenia zostały ukształtowane w dekadach komunistycznych rządów.

Przejęcie władzy przez PPR/PZPR oznaczało zmianę ról poszczególnych grup społecznych i gwałtowną wymianę elit władzy. Atrybutem klasy przodującej obdarzono robotników, a ich sojusznikami uczyniono biedne i drobne chłopstwo. Inteligencji wyznaczono nową rolę w kreowanym modelu struktury społecznej. Miała być podporządkowana władzy politycznej i realizować wyznaczone przez nią ideały społeczne. Według komunistycznych przywódców tę rolę mogła odgrywać tylko inteligencja o nowym rodowodzie społecznym, zdolna absorbować założenia ideologii Marksa i Lenina¹⁴. Partia, kreując „nową inteligencję”, czyniła z niej teren rekrutacji nowych elit. Hasło awansu społecznego miało wstrząsnąć strukturą społeczną w korelacji z procesem

¹² M. Marody, *Przemiany postaw ideologicznych i przystosowanie w systemie komunistycznym* [w:] *Komunizm, ideologia, system, ludzie*, red. T. Szarota, Warszawa 2001, s. 127–138.

¹³ *Protokół II plenarnego posiedzenia przedstawicieli Rządu Tymczasowego i konsultantów z kraju i zagranicy, dnia 18 czerwca 1945 r.*, „Archiwum Ruchu Robotniczego”, t. 9, Warszawa 1984.

¹⁴ J. Lewandowski, *Rodowód społeczny powojennej inteligencji polskiej (1944–1949)*, Szczecin 1991, s. 10–11; por. J. Szczepański, *Zmiany w strukturze klasowej społeczeństwa polskiego* [w:] *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej*, red. A. Sarapata, Warszawa 1965, s. 29–31.

nacjonalizacji przemysłu i reformy rolnej¹⁵. Generalnie po II wojnie światowej wzrosło polityczne znaczenie elit o rodowodzie plebejskim. Wykształcenie nie stanowiło odtąd istotnego warunku przynależności do tej warstwy. Kolejnym istotnym walorem, nie zaś przeszkodą w karierze, stawał się brak udziału w sprawowaniu władzy w okresie II RP. W efekcie minimalne doświadczenie państwowe nowej elity zmniejszało efektywność rządzenia i zwiększało zarazem gospodarcze i społeczne koszty komunistycznych rządów. Rekrutacja nowych elit odbywała się wyłącznie kanałami partyjnymi. Najważniejsza ścieżka wiodła przez działalność w aparacie organizacji młodzieżowych i specjalne szkolenie. W latach pięćdziesiątych w Polsce zakończono wymianę elity władzy rozumianej jako grupa zajmująca pozycje zdefiniowane jako najwyższe w wymiarze politycznym, gospodarczym i opiniotwórczym. Wyeliminowano wszystkich przedwojennych polityków, podobnie jak niekomunistycznych przywódców z czasów wojny. Od lat siedemdziesiątych XX w. do partii zapisywano się głównie z powodów koniunkturalnych. Im wyższe szczeble władzy, tym mniej było na nich robotników i chłopów. Przynależność do komunistycznej elity władzy oznaczała bardzo dobre pensje, możliwość podróżowania po świecie, uzyskiwania trudno dostępnych dóbr i usług oraz bezpieczeństwo socjalne¹⁶.

Konsekwencją działań podjętych przez PZPR była budowa systemu ustrojowego, który opierał się na kilku totalitarnych założeniach praktycznych. Fundamentem była marksistowska triada – połączenie władzy ekonomicznej, politycznej i ideologicznej. Z niej wywodziły się reguły ustrojowe w polskim systemie społeczno-politycznym wykreowane przez PZPR, które w społeczeństwach zachodnich są określane zasadami konstytucyjnymi. Stanowiły one podstawę władzy partii komunistycznej w Polsce i konstruowały funkcjonowanie państwa i społeczeństwa w okresie PRL. Najważniejszą z nich była zasada politycznego monopolu władzy partii marksistowsko-leninowskiej. Zasadnicze i podstawowe zadania partii politycznej: wyrażania potrzeb społecznych, rekrutacji elit politycznych, funkcja wyborcza i rządu, w latach 1948–1989 odnosiły się do jedynej siły politycznej – PZPR. Władza partii nie była oparta na przepisach prawa, lecz na praktyce totalitarnego państwa. Dopiero w 1976 r. jej szczególną rolę zapisano w konstytucji jako jedną z podstaw ustrojowych. Odtąd artykuł 3 Konstytucji PRL głosił: „Przewodnią siłą polityczną społeczeństwa w budowie socjalizmu jest Polska Zjednoczona Partia Robotnicza”¹⁷.

Odrzucając zasadę pluralizmu politycznego, nominaci Moskwy już od lipca 1944 r. przystępowali do koncesjonowania życia politycznego i jego monopolizacji, a następnie do kreowania substytutów – imitacji partii, które miały odgrywać rolę tzw. przybudówek. Nie uznawali oni opozycji jako wartości samoistnej. Oznaczała bowiem osłabienie lub wręcz obalenie strukturalnego założenia jedności rządzącej partii i państwa. W systemie władzy nie mieściły się zatem nowoczesne partie polityczne, które – po pierwsze – są instrumentem rozwiązywania problemów, a po drugie – instytucjami reprezentującymi i mobilizującymi elektorat. Aby to osiągnąć, partie muszą rozwinąć swoje programy

¹⁵ H. Palska, *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*, Warszawa 1994.

¹⁶ *Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Lublin 2015.

¹⁷ Zob. http://www.trybunal.gov.pl/wszechnica/akty/konst_pr_1976.htm, dostęp: 1 IX 2018 r.

i wpływy w społeczeństwie, a także wysunąć przywódców. Muszą wyartykułować interesy swych zwolenników i sposoby ich zaspokajania. W pierwszych latach sprawowania władzy w Polsce komuniści zlikwidowali zasadę wolnej gry sił politycznych, oznaczając wolność tworzenia partii politycznych, ich autonomię organizacyjno-programową oraz wolność konkurencji w walce wyborczej. W to miejsce wprowadzili pojęcie hegemonicznej roli partii komunistycznej w życiu państwa i społeczeństwa. Kategoria władzy, dominująca w modelu partii komunistycznej, wykreowała przekonanie, że partia, która traci władzę, równocześnie traci rację istnienia.

Fikcyjna lub na poły fikcyjna reprezentatywność polityczna powojennych partii: Polskiej Partii Socjalistycznej, Stronnictwa Ludowego, Stronnictwa Demokratycznego, Stronnictwa Pracy, a następnie dwóch legalnie działających ugrupowań politycznych – Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego i SD – była z góry założonym podstawowym elementem konstruowania ram powojennego życia politycznego. Warunkami *sine qua non* legalnej działalności na polskiej powojennej scenie politycznej były: akceptowanie hegemonii partii komunistycznej w systemie władzy, a także dostosowywanie koncepcji programowych i ideologicznych do wizji państwa i społeczeństwa propagowanej oraz realizowanej przez PZPR. To dlatego w Polsce nie było miejsca dla działalności stworzonego w lipcu 1945 r. PSL Stanisława Mikołajczyka, który nie akceptował owej reguły. Z tego powodu ugrupowanie zostało rozbite przez aparat bezpieczeństwa i w 1949 r. przestało istnieć¹⁸. Było to możliwe w dużej mierze dzięki zastosowaniu w procesie budowy powojennego życia politycznego metody tzw. wtyczek, czyli oddelegowywania do wspomnianych ugrupowań członków bądź osób powiązanych z PPR/PZPR. Umieszczeni w strukturach kierowniczych, niejednokrotnie dysponowali dwiema legitymacjami partyjnymi i byli w pełni dyspozycyjni wobec macierzystej PZPR. Od lipca 1950 r. przez kolejne cztery dziesięciolecia w ramach tzw. systemu trójpartyjnego rolę satelitów PZPR odgrywały SD i ZSL. Ugrupowania satelickie wykorzystywano jako pas transmisyjny polityki PZPR do różnych grup polskiego społeczeństwa, przede wszystkim bezpartyjnej ludności wiejskiej i warstw drobnomieszczańskich. Klientelizm ZSL i SD i rola transmisji były w pełni widoczne w latach 1949–1980. Kontrola stronnictw przez PZPR trwała przez cały okres PRL¹⁹.

Kluczowe dla sprawowania władzy przez komunistów były opisane szeroko we współczesnej literaturze zasada stosowania terroru i policyjne represje wobec politycznych przeciwników. Tworzony od lipca 1944 r. aparat bezpieczeństwa ukształtowano w Polsce według sowieckich wzorów. Sowieckie służby bezpieczeństwa czynnie współtworzyły jego strukturę i nadzorowały pracę. Był on główną siłą gwarantującą PZPR zachowanie władzy i pacyfikowanie oporu polskiego społeczeństwa²⁰.

¹⁸ Zob. szerzej J. Wrona, *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce, funkcje, relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1995; *idem*, *ZSL w systemie politycznym Polski Ludowej* [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie*, t. 2: *W podzielonej Europie*, red. J. Szafflik i in., Pułtusk–Warszawa 2007, s. 271–285.

¹⁹ J. Wrona, *PZPR a partie satelickie* [w:] *PZPR jako machina władzy*, red. D. Stola, K. Persak, Warszawa 2012, s. 138–168.

²⁰ Na przykład: R. Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, wyd. 2, Kraków 2013.

Kolejną regułą funkcjonowania władzy było akceptowanie przez partię wszystkich strategicznych stanowisk np. w polityce, gospodarce, środkach masowego przekazu, kulturze, stowarzyszeniach w ramach mechanizmu znanego od 1948 r. jako „system nomenklatury”. Dobieranie i rozmieszczanie kadr kierowniczych miało na celu oddziaływanie na instytucje państwa i organizacje społeczne od wewnątrz oraz kontrolowanie wykonania przez partię nakreślonych programów i wydanych przez nią dyrektyw. Zasadę partyjnej nomenklatury zaczęto stosować już od 1944 r. Jako programowe działanie partii pojawiła się po utworzeniu PZPR, już na początku 1949 r., i przeżyła burzliwy rozwój²¹. System nomenklatury w 1956 r. obejmował mniej więcej 150 tys. stanowisk, w 1969 r. – mniej więcej 116 tys., w 1988 r. – 273 tys. U schyłku PRL, na początku 1989 r., aż 360 tys. miejsc pracy w Polsce podlegało partyjnej nomenklaturze, tzn. o jedną trzecią więcej niż w 1980 r. i kilka razy więcej niż w latach pięćdziesiątych XX w.²² Nomenklatura – opierająca się na współobecności kryteriów politycznej kontroli i efektywności podczas nominacji na stanowiska kierownicze – ujemnie odbijała się na doborze kadry zarządzającej.

Władza PZPR opierała się również na dogmacie upaństwowienia gospodarki, centralizacji jej zasobów i ich rozdziału za pośrednictwem mechanizmu centralnego planowania i centralnej dystrybucji. Od 1948 r. PZPR oficjalnie propagowała zasadę wyższości własności państwowej nad własnością spółdzielczą i prywatną oraz znosiła mechanizmy pieniężno-rynkowe. Było to w pełni zgodne z ekonomiczną i społeczną doktryną komunistów, która zakładała wyeliminowanie z życia gospodarczego własności prywatnej (fundamentalnej wartości społeczeństwa demokratycznego), z życia społecznego zaś ziemiaństwa i burżuazji. Etatyżacja była konsekwencją wdrażania komunistycznych dogmatów i prymatu polityki nad gospodarką. W konsekwencji konstytucja z 22 lipca 1952 r. zrywała z jednolitym pojęciem własności prywatnej i wprowadzała trzy formy tego prawa: własność społeczną, własność indywidualną i własność osobistą. Najważniejsza i szczególnie chroniona była własność społeczna, pod którym to określeniem kryła się w praktyce wyłącznie własność państwowa. W warunkach gospodarki centralnie kierowanej nastąpił proces monstrualnej rozbudowy sektora państwowego. Zgodnie z ustrojowymi pryncypiami i ówczesnym prawodawstwem, a także metodami pozaprawnymi zasadniczo powiększono zasięg własności państwowej i spółdzielczej. Doszło również do etatyżacji dominującej części sektora nierolniczego, a pozostawione liczne prywatne gospodarstwa rolne otoczono siecią uspołecznionych organizacji zaopatrzenia i skupu, co skutkowało ich daleko posuniętym uzależnieniem od państwa. System dopełniały instytucje centralnego kierowania gospodarką, nadające olbrzymią władzę partyjno-państwowej biurokracji i eliminujące przedsiębiorczość.

Dominującą rolę własności państwowej ustanowiono w latach 1944–1955. W rezultacie w połowie lat siedemdziesiątych XX w. zetatyzowany sektor dostarczał 86 proc.

²¹ A. Garlicki, *Z tajnych archiwów*, Warszawa 1993, s. 108 i n.

²² D. Magier, *System nomenklatury partii komunistycznej [w:] Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 3, cz. 2, red. A. Górak, K. Latawiec i D. Magier, Lublin–Siedlce 2010, s. 671–712, http://komunizm.net.pl/wp-content/uploads/dzieje_biurokracji/8.pdf, dostęp: 3 IX 2018 r.; „Gazeta Wyborcza”, 8 I 1999, s. 2.

dochodu narodowego²³. Partia stosowała w gospodarce zasadę bezwzględnego prymatu akumulacji nad spożyciem. Jednocześnie deklarowała, że niezbędne wyrzeczenia przyniosą społeczeństwu korzyści w postaci obfitej konsumpcji i zaspokojenia stale rosnących potrzeb. Rachunek ekonomiczny zastąpiono „rachunkiem politycznym”, który pozwalał podejmować ogromne inwestycje, naruszające równowagę ekonomiczną, ekologiczną i społeczną²⁴. Historia PRL pokazała, że tak zaprogramowana gospodarka i jej struktura miały tendencje do „samoreprodukowania się”, co oznaczało, że priorytety przemysłu ciężkiego i akumulacji stały się trwałą cechą gospodarki.

Tak skonstruowany porządek społeczny pozbawiał obywateli niezależności. W ten sposób podporządkowywał każdego arbitralnym decyzjom partii rządzącej i jej biurokracji. Nieprzypadkowo partię potocznie nazywano „właścicielem Polski Ludowej”. To określenie wskazuje na realną – również w aspekcie ekonomicznym – władzę partii. Majątek państwowy w PRL był w praktyce w sensie ekonomicznym w całości majątkiem partyjnym. W przedsiębiorstwach państwowych zanotowano całkowite oderwanie własności od zarządzania. Menedżerów dobierano według klucza partyjnego, a pełnię praw własności skupiano w rękach administracji państwowej i biurokracji partyjnej. Mieszkaniec PRL był bezbronny wobec państwa, gdyż musiał funkcjonować w gospodarce państwowej – państwo było pracodawcą i decydowało w ten sposób o losie obywatela. Upaństwowienie gospodarki umożliwiało jakościowy skok w procesie sprawowania kontroli nad społeczeństwem. Pieniądz stawał się zaledwie jednym z wielu środków otwierających dostęp do rzadkich dóbr i usług. Równolegle stworzono inne, nie mniej ważne środki: zajmowanie pozycji uprzywilejowanej w procesie scentralizowanej redystrybucji (aparatus partyjny, aparat bezpieczeństwa i tzw. sklepy za żółtymi firankami, później kasyna i bufety), posiadanie dostępu do wymiany dóbr i usług, w której ramach wpływ polityczny był wymieniany na dobra, usługi lub pieniądze. Dominacja sektora publicznego kreowała powszechną niegospodarność i patologie społeczne. Były one istotną przesłanką upadku niewydolnego ekonomicznie systemu władzy PZPR²⁵.

Kolejnym atrybutem władzy rządzącej partii było zastosowanie masowej, zmonopolizowanej przez partię propagandy, mającej za pomocą „prania mózgow” doprowadzić do kontroli ludzkich umysłów i uczuć. Podobnie jak w przypadku tworzenia aparatu bezpieczeństwa oparto się głównie na wzorcach sowieckich. Przyjęte rozwiązania prawne i organizacyjne zmierzały do scentralizowania wszelkich instytucji związanych z kreowaniem i obiegiem informacji, by wyeliminować niekomunistycznych nadawców. Powstały warunki do zbudowania nowego systemu prasowego. Jego podstawowe zasady opierały się na następujących przesłankach: całkowite uzależnienie wszelkich aspektów działalności medialnej od nadzoru PZPR i wszechwładność cenzury. Obie obowiązują-

²³ J. Kaliński, *Etatyzacja gospodarki w okresie rządów komunistycznych w Polsce*, „Studia i Prace” 2015, nr 4, s. 177–201, <https://cor.sgh.waw.pl/bitstream/handle/20.500.12182/362/Etatyzacja.pdf?sequence=2&isAllowed=y>, dostęp: 1 IX 2018 r.

²⁴ A. Rycharz, *Władza i gospodarka [w:] Zmierzch socjalizmu państwowego. Szkice z socjologii ekonomicznej*, red. W. Morawski, Warszawa 1994, s. 44 i n.

²⁵ *Państwowe, czyli niczyje. Własność w PRL*, red. M. Bardel, M. Żyła, dodatek specjalny do „Tygodnika Powszechnego”, 12 VI 2011, nr 24.

wały przez cały okres istnienia PRL. Pod wpływem bezpośredniej sowieckiej inspiracji powołano 19 stycznia 1945 r. cenzurę – Centralne Biuro Kontroli Prasy (przemianowane następnie na Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk). Po II wojnie światowej PPR początkowo podporządkowała Polskie Radio Ministerstwu Informacji i Propagandy, a później – Prezesowi Rady Ministrów. Następnie, 4 lutego 1949 r., powołano Centralny Urząd Radiofonii, a 2 sierpnia 1951 r. wydano dekret o utworzeniu Komitetu ds. Radiofonii, przekształconego w 1960 r. w Komitet ds. Radia i Telewizji. Ukoronowaniem procesu upaństwowienia elektronicznych środków komunikowania był zapis konstytucyjny z 1976 r., który w artykule 12 głosił, że środki komunikacji podlegają szczególnej trosce i opiece państwa. PZPR, jako polityczny dysponent, oficjalnie i formalnie sankcjonowała pełny nadzór nad mediami, który trwał do roku 1989²⁶.

W latach 1944–1989 partia komunistyczna dysponowała trzema kluczowymi atrybutami. Po pierwsze, jako jedyna wytyczała dla systemu władzy cele ogólne oraz dla poszczególnych instytucji – zadania odcinkowe. Po drugie, kierownicza rola partii polegała na wszechobecności we wszystkich instytucjach państwa. Symbolicznego znaczenia nabrało funkcjonowanie w nich podstawowych organizacji partyjnych (POP), co miało umożliwić PZPR realizację założonej linii politycznej. Trzeci atrybut decydującej roli partii komunistycznej opierał się na założeniu, że nie była ona ograniczona przez prawo jako czynnik nadrzędny. Stąd prawo nie tylko nie zakreślało dozwolonych metod działania partii i nie wytyczało granic zakresu jej władzy, lecz także było jej podporządkowane. Prawo było w znacznej mierze niejasne i fikcyjne. Liczne przepisy wydawano, by chronić przed opozycją instytucje sprawujące władzę. Na ogół prawo niezbyt skutecznie chroniło jednak obywateli przed... samowolą rządzących. W późniejszej fazie trwania ustroju władze starały się niekiedy o „praworządność”, lecz prawo stanowione nadal umożliwiało im zwalczanie istniejących i potencjalnych przeciwników politycznych. Skoncentrowana w najwyższym stopniu władza PZPR przybierała krańcowe formy przemocy i generowała zmiany społeczne. W jej rękach skupiono planowanie, organizowanie i kontrolę wszelkich sfer życia społeczeństwa określanego jako „zamknięte”²⁷. Ustanawiająca prawo i budująca ustrój partia jednocześnie tworzyła ramy dla życia człowieka. Objęła nimi wszystkie jego przejawy, grupy społeczne i przedziały wiekowe. Utworzyła z systemu ideologii kordon, który miał „chronić” społeczeństwo, a tak naprawdę zmusić je do milczenia i akceptacji narzuconych reguł.

W *de facto* monopartyjnym systemie władzy, w którym partia komunistyczna była hegemonem i tworzyła centrum sterowania życiem politycznym, społecznym i gospodarczym, ogromnego znaczenia nabrały wewnętrzne reguły jej funkcjonowania. W wąskim kręgu podejmującym decyzje na różnych szczeblach kluczową rolę odgrywał aparat partyjny. PZPR była partią zhierarchizowaną. Na jej czele stały Biuro Polityczne KC i instancje centralne (Sekretariat, Biuro Organizacyjne), poniżej znajdowały się wydzia-

²⁶ T. Mielczarek, *Między monopolem a pluralizmem. Zarys dziejów środków komunikowania masowego w Polsce w latach 1989–1997*, Kielce 1998, s. 14–15.

²⁷ K.R. Popper, *Spółczesność otwarte i jego wrogowie*, t. 1: *Urok Platona*, przeł. H. Krahelska, Warszawa 1993, s. 196.

ły KC, komitety wojewódzkie, komitety powiatowe i będące ich odpowiednikami organizacje partyjne w niektórych centralnych urzędach i wielkich fabrykach. Na samym dole hierarchii stały komitety gminne i wspomniane już POP. Instancjami normotwórczymi i ze statutowo najwyższą władzą były zjazdy partii (powiatowe, wojewódzkie, zjazd centralny). Mimo istnienia formalnej instytucji wyboru władz partyjnych wszystkie funkcje i cała struktura opierały się na systemie nominacji i kooptacji od „góry” do „dołu”²⁸. W praktyce funkcjonowania PZPR rzeczywisty wpływ na podejmowane decyzje polityczne, gospodarcze i społeczne wywierała wąska grupa funkcjonariuszy partyjnych szczebla centralnego z Biurem Politycznym i z I sekretarzem na czele oraz (w mniejszym stopniu) ich odpowiednicy na szczeblach wojewódzkim i powiatowym. Rola niefunkcyjnych członków rządzącej partii była w analizowanym okresie marginalizowana. Decydująca ranga w kierowaniu państwem przypadała I sekretarzom KC PZPR, od Bolesława Bieruta po gen. Wojciecha Jaruzelskiego i jego wojskowych współpracowników.

Rządząca PZPR wywierała ogromny wpływ na rozwój nauki i kultury. Partia kontrolowała rozwój szkolnictwa wyższego, głównie za pomocą nadzoru nad ruchem kadrowym w nauce. Kluczowym założeniem było promowanie ludzi młodych, tworzących kadre pomocniczą na uczelniach, ideowo związanych z komunistami, a także odsuwanie od wpływu na naukę starej kadry profesorskiej, która według działaczy PZPR nie była zdolna do pożądanej transformacji politycznej. Tym działaniom towarzyszyły zmiany prawne likwidujące autonomię uczelni wyższych. Zintensyfikowano je już w drugiej połowie 1948 r. Trwały jednak przez kilka następnych lat. Szczególną uwagę zwrócono na dwie dyscypliny – humanistykę i filozofię. Pierwszą zastąpiono partyjnymi „naukami społecznymi”, druga uzyskiwała jednorodny wymiar filozofii marksistowskiej. Marksizm miał dominować we wszystkich naukach społecznych i humanistycznych. Każdy, kto nie aprobował marksizmu, skazywał się na los obywatela drugiej lub dalszej kategorii, zależnie od stopnia ostentacji i wykonanego zawodu. Z czasem ideologia zamieniła się w kuriozalny typ religii państwowej. Pojęcia i symbole ideologii komunistycznej straciły wszelką treść. Zamiast wyznawania marksizmu wystarczyło, aby o komunizmie i marksizmie – a także oczywiście o ZSRS i Rosji – nie mówić źle.

Podjęto również działania „reorganizacyjne”, które pozwoliły zlikwidować kolejne dyscypliny: teorię organizacji i zarządzania, socjologię, psychologię, filozofię chrześcijańską. Zwalniano profesorów i asystentów, którzy nie odpowiadali pożądanym kryteriom ideologicznym. Niszczono dawną naukę akademicką. Oficjalnie „urlopowano” Władysława Tatarkiewicza, Henryka Elzenberga, Janinę Kotarbińską, Jana Bystronia. Romana Ingardena przeniesiono w „stan nieczynny”, a Marię Ossowską pozbawiono katedry. „Skutki tych działań miały wymiar wielopokoleniowy – pisze Piotr Hübner – dotyczyły losów rodzin i kręgów towarzyskich całego środowiska intelektualnego, kultury narodowej i świadomości społecznej”²⁹. Jednocześnie przyspieszonym trybem awanso-

²⁸ A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, Warszawa 1996, s. 238–239.

²⁹ P. Hübner, *Stalinowskie czystki w nauce polskiej [w:] Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródeł zła*, red. R. Bäcker, P. Hübner, Warszawa 1997, s. 215.

wano ludzi „bliskich nam ideologicznie” – jak pisał w instrukcji z 1 lipca 1948 r. kierownik Wydziału Oświaty i Kultury KC PPR Stefan Żółkiewski³⁰. Zmiany instytucjonalne, organizacyjne i metodologiczne PZPR przygotowała również w sferze organizacji nauki. Od nauk społecznych i humanistycznych rządząca partia domagała się aktualnych konstrukcji ideologicznych, adekwatnych do potrzeb. Przy czym nie należało oczekiwać na ekspertyzy, ogół centralnych i partyjnych władz nie reprezentował bowiem aż do lat siedemdziesiątych odpowiedniego poziomu merytorycznego i fachowego³¹. Kadry wykształcone w latach 1945–1956 stanowiły grupę najbardziej związaną z systemem politycznym. Przez cztery dziesięciolecia zajmowały stanowiska i urzędy na wszystkich szczeblach struktur władzy społeczno-politycznej, gospodarczej i oświatowo-kulturalnej.

Partia zaprojektowała także rozwój nowego modelu kultury. Jej instrumentalne i wybiórcze funkcje pozostały niezmiennie na całej przestrzeni funkcjonowania powojennego systemu władzy komunistycznej. Głównym zadaniem komunistów było dążenie do zmiany tożsamości kulturowej Polaków, zerwania więzi z Zachodem i przyjęcia sowieckiego wzorca kulturowego³². Oczywiście dla historyka jest to, że apogeum zjawiska budowy skolektywizowanego społeczeństwa włączonego do wielkiego imperium Sowietów przypada na początek lat pięćdziesiątych, kiedy we wszystkich krajach podległych ZSRS prowadzono działania mające ustanowić nową wspólnotę, przekraczającą dotychczasowe narodowe podziały i tworzącą fundament nowego świata przeciwstawnego dziedzictwu kultury śródziemnomorskiej. Sowietyzacja kultury dokonywała się wówczas na wszystkich możliwych płaszczyznach; niebotycznie wzrastały nakłady sowieckiej literatury, w naukach biologicznych obowiązywał dogmat pawłowizmu i łysekizmu, model organizacyjny polskiej nauki upodobił się do wschodniego sąsiada, marksizm-leninizm-stalinizm stał się jedyną powszechnie dostępną wykładnią prawdy o świecie, w literaturze i sztuce obowiązywał zaś realizm socjalistyczny. Głębokie przenikanie państwa/partii w życie polityczne, społeczne i ekonomiczne oznaczało ingerowanie we wszystkie sfery życia obywateli, w tym najszerzej pojętą kulturę, obejmującą obyczaje i religię, oraz obszary życia prywatnego. PZPR starała się je sobie podporządkować i zunifikować zachowania społeczeństwa zgodnie z funkcjonującymi założeniami³³.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ F. Ziemiński, *Likwidacja rodzimego modelu nauki polskiej po II wojnie światowej*, „Studia Historyczne” 1993, nr 2 (141), s. 203–216.

³² *Stenogram plenarnego posiedzenia KC PPR z 13–14 kwietnia 1947*, „Archiwum Ruchu Robotniczego”, t. 7, Warszawa 1982; *Stenogram plenarnego posiedzenia KC PPR 11 X 1947*, „Archiwum Ruchu Robotniczego”, t. 11, Warszawa 1988, s. 273–337; m.in. Jerzy Putrament, który przybył do Polski po kilkunastomiesięcznym pobycie na placówce dyplomatycznej we Francji, stwierdził: „Przez dwa lata literatura amerykańska, film i zachodnioeuropejska kapitalistyczna filozofia przedostawały się do nas i nie tylko nie stawialiśmy oporu administracyjnego, ale nawet placówki wydawnicze nie zajęły w tej sprawie stanowiska. Zachowaliśmy się wobec przenikania imperializmu amerykańskiego bezbronnie. [...] Należy rozpracować plan i prowadzić systematyczną akcję celem uzbrajania naszych prac w ochronną szczepionkę przeciwko zgniłym wpływom wstecznicstwa kapitalizmu europejskiego”. Julia Brystigerowa proponowała skończyć z myśleniem, że dla niektórych Polaków „Europa zaczyna się dla nich tam, gdzie kończy się Związek Radziecki”. Innego postrzegania świata Zachodu i Wschodu niż funkcjonujące stereotypy stanowczo domagał się Stefan Jędrzychowski. W tym tonie zaatakował za prozachodność powieść Jana Dobraczyńskiego *Najeźdźcy*.

³³ T. Strzembosz, *Polacy w PRL. Sprzeciw, opozycja, opór. Zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym*, „Studia Polityczne” 2000, nr 11, nr specjalny z okazji 10-lecia ISP PAN, s. 137 i n.

W kreowanym totalitarnym modelu systemu ustrojowego państwo niejednokrotnie wymagało od obywatela potwierdzenia, że jest zwolennikiem oficjalnej ideologii lub przynajmniej nie jest jej przeciwnikiem w okresie swego tzw. ideowego dojrzwania. Oznaczało to maksymalne ograniczenie sfery prywatności obywateli, realizowane w procesie edukacji (szkoła, uczelnia) oraz w miejscu pracy i zamieszkania. Przynosiło to polityzację wszystkich sfer życia, gdyż każde zachowanie obywatela oceniano w kategoriach politycznych. Szczególnie zwalczano praktyki religijne wierzących Polaków³⁴. Konsekwencją tego typu doświadczeń było pojawienie się wśród przeciętnych Polaków zachowań rytualnych, pożądaných przez władzę i najczęściej wykreowanych przez propagandę systemu. Oznaczało to, że przestała istnieć przestrzeń pozwalająca na świadome polityczne uczestnictwo obywateli w podejmowaniu decyzji dotyczących losu osobistego i losu państwa.

Powstanie PZPR oznaczało likwidację nominalnej formy samorządu terytorialnego, czyli pochodzących rzeczywiście z nominacji rad narodowych, funkcjonujących od września 1944 r. Przeprowadzano w nich masowe czystki polityczne. Eliminowano osoby o opozycyjnym lub krytycznym nastawieniu wobec władzy. Ten proces, jak na ironię, nazwano demokratyzacją rad narodowych. 20 stycznia 1950 r. przyjęto Ustawę o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, na mocy której zlikwidowano dotychczasowe stanowiska administracyjne, a także związki samorządu. Do struktury rad wcielono większość niespolonych organów administracji terenowej z zarządem gospodarczym i władzami oświatowymi. Samorząd gospodarczy po 1945 r. tworzyły izby przemysłowo-handlowe, które objęły nadzór nad związkami branżowymi skupiającymi zakłady przemysłowe. Samorząd rolniczy tworzyły izby rolnicze (zniesiono je w 1949 r.). Przesłanki odrodzenia samorządu gospodarczego ponownie stworzyła dopiero transformacja ustrojów politycznego i gospodarczego po roku 1989³⁵.

PZPR zlikwidowała samodzielność i tradycyjną rolę ruchu związkowego. Po II wojnie światowej skupiał on mniej więcej 50 proc. zatrudnionych, należących do 24 związków branżowych. O wpływy w związkach zawodowych rywalizowały głównie PPS i PPR. Nie powiodły się próby zachowania samodzielności przez związane z opozycją Zjednoczenie Zawodowe Polskie i Centralną Komisję Porozumiewawczą Związków Zawodowych Pracowników Umysłowych, Państwowych, Samorządowych i Prywatnych. Utworzona w czerwcu 1949 r. Centralna Rada Związków Zawodowych zerwała z „wplywami reformizmu”, teoriami o „niezależności związków zawodowych i samorządu robotniczego”³⁶. Podstawowym zadaniem ruchu zawodowego miała być odtąd mobilizacja mas do realizowania celów wyznaczanych przez państwo. W systemie władzy komunistycznej związki zawodowe w bardzo ograniczonym stopniu wypełniały zadania obrony uprawnień pra-

³⁴ J. Wrona, *Status osoby wierzącej w okresie PRL [w:] Historia świadectwem pisana. Metropolitalne Seminarium Duchowne w Lublinie we wspomnieniach wychowanków*, red. M. Grygiel, M. Słomka, Lublin 2014, s. 39–71.

³⁵ J. Basta, *Proces likwidacji samorządu gospodarczego w Polsce (1945–1949)*, „Studia Historyczne” 1997, nr 4 (159), s. 561–571.

³⁶ J. Tomaszewski, *Ruch zawodowy w Polsce (1944–1950) w procesie transformacji od deklaratywnej niezależności organizacyjnej do ogniwa w systemie władzy [w:] Z badań nad współczesną historią i myślą polityczną*, red. C. Lewandowski, „Acta Universitatis Vratislaviensis, Politologia”, t. 21, Wrocław 1997, s. 137–148.

cowniczych. Po 1949 r. władze związków zawodowych były całkowicie podporządkowane PZPR i realizowały jej politykę wobec środowisk pracowniczych, a także popierały stanowisko władz państwowych w kwestii żywiłowych strajków i wystąpień społecznych.

Aparat władzy rozdzielał dobra, którymi dysponował, przydzielał uprawnienia i pozbawiał ludzi uprawnień (własności, wolności, życia). To ostatnie było nader częste zwłaszcza w początkowym okresie utrwalania ustroju i eliminowania opozycji. Determinowało to skalę i charakter oddziaływań państwa na obywatela oraz zachowania tegoż względem innych jednostek i grup społecznych. Władza budziła strach, który powstrzymywał większość społeczeństwa przed czynnym oporem i krytyką oraz czynił ludzi posłusznymi odgórnym wytycznym i decyzjom wydawanym za pomocą telefonów z komitetu partii.

Objęcie przez PZPR kontrolą wielu procesów społecznych miało także konsekwencje polityczne, partia bowiem przyjęła na siebie odpowiedzialność niemal za wszystko. Dostrzegало to w pełni społeczeństwo, które obarczało ją odpowiedzialnością za niepowodzenia gospodarcze i społeczne oraz cykliczne kryzysy, z którymi zmagala się PRL do roku 1989. Zmiany instytucjonalne, które nastąpiły w Polsce po 1956 r., do czasu obrad Okrągłego Stołu, nie zagrażały tożsamości systemu władzy PZPR. Wszystkie strategiczne sfery życia publicznego, a zwłaszcza polityka, gospodarka i aparat przymusu, pozostały w wyłącznym władaniu hegemonicznej partii. Mechanizm ustrojowy państwa komunistycznego skutecznie blokował możliwość artykułowania zróżnicowanych poglądów i postaw Polaków. W tej sytuacji próby ich formułowania zaczęto podejmować poza oficjalnymi instytucjami politycznymi. Rozpoczął się proces tworzenia opozycji pozasystemowej, która oddziaływała na środowiska miejskie i wiejskie oraz zaczęła kwestionować zasady władzy, będące podstawą systemu politycznego PRL. Ogromną rolę w tym procesie odegrał również Kościół katolicki.

Strategia PZPR w okresie PRL zmierzała do odseparowania Kościoła od uczestnictwa w życiu publicznym, do złamania jego jedności poprzez ustanowienie świeckich organizacji katolickich kontrolowanych przez partię oraz wykorzystania ich do własnych celów politycznych. Zastosowano system represji, który w pierwszym etapie miał sprowadzić praktykowanie religii do sfery *stricte* prywatnej, a w dalszym, dzięki wykorzystaniu odpowiedniej indoktrynacji, do wykorzenia przekonań religijnych z życia społecznego i życia poszczególnych jednostek. Mimo wrogiego otoczenia instytucjonalnego Kościół zachował autonomię. Przez cały okres PRL był jedyną niezależną od władzy totalitarnej instytucją funkcjonującą w przestrzeni publicznej. Oprócz zadań pasterskich pełnił wiele innych kluczowych funkcji społecznych. Przede wszystkim był w zasadzie jedyną alternatywą wobec kontrolowanych przez państwo innych powiązań międzygrupowych i w ten sposób przeciwdziałał procesowi atomizacji społeczeństwa. W warunkach braku środków społecznego przekazu niezależnych wobec władz oraz likwidacji opozycji Kościół katolicki w Polsce Ludowej pełnił zastępczo funkcję pośredniczącą między społeczeństwem a władzami. Artykułował postulaty i oczekiwania obywateli, których ci nie mogli bezpośrednio wyrazić. Stawał się gwarantem narodowych ciągłości i tożsamości³⁷.

³⁷ A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003; J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997.

Zasadnicze znaczenie dla ewolucji ustrojowej i demontażu systemu władzy PZPR miało powstanie i funkcjonowanie NSZZ „Solidarność” w latach 1980–1981. Związek zawodowy przybrał postać masowego ruchu społecznego kontestującego władzę komunistycznego reżimu³⁸. Precedens powstania i funkcjonowania „Solidarności” miał również dalekosiężne skutki dla krajów tzw. demokracji ludowej, a także dla opinii publicznej demokratycznych społeczeństw Zachodu. Wybory z 4 czerwca 1989 r. przerodziły się w otwartą rywalizację między „Solidarnością” a PZPR, zakończoną tryumfalnym zwycięstwem tej pierwszej. Nie był to jednak typowy demokratyczny konflikt dwóch sił politycznych, lecz konfrontacja obozu demokratycznego z obozem przeobrażającym się z totalitarnego w autorytarny i na pewno wówczas jeszcze niedemokratyczny.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła drukowane

- Konstytucja PRL uchwalona 22 VII 1952 roku* (DzU z 1952 r. nr 33, poz. 232), http://polskaludowa.com/dokumenty/prawne/konstytucja_1952.htm, dostęp: 3 IX 2018 r.
- Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953. Dokumenty do dziejów PRL*, z. 12, wybór i oprac. A. Kochański i in., Warszawa 2000.
- Protokół II plenarnego posiedzenia przedstawicieli Rządu Tymczasowego i konsultantów z kraju i zagranicy, dnia 18 czerwca 1945 r.*, „Archiwum Ruchu Robotniczego”, t. 9, Warszawa 1984.
- Stenogram plenarnego posiedzenia KC PPR z 13–14 kwietnia 1947*, „Archiwum Ruchu Robotniczego”, t. 7, Warszawa 1982.
- Stenogram plenarnego posiedzenia KC PPR 11 X 1947*, „Archiwum Ruchu Robotniczego”, t. 11, Warszawa 1988.

OPRACOWANIA

- Basta J., *Proces likwidacji samorządu gospodarczego w Polsce (1945–1949)*, „Studia Historyczne” 1997, nr 4 (159).
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003.
- Eisler J., *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.
- Elity komunistyczne w Polsce*, red. M. Szumiło, M. Żukowski, Lublin 2015.
- Friszke A., *Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989*, Warszawa 2003.
- Garlicki A., *Z tajnych archiwów*, Warszawa 1993.
- Hübner P., *Stalinowskie czystki w nauce polskiej [w:] Skryte oblicze systemu komunistycznego. U źródła zła*, red. R. Bäcker, P. Hübner, Warszawa 1997.

³⁸ L. Sobkowiak, *Delegitymizacja systemu politycznego PRL [w:] Z badań nad przemianami politycznymi w Polsce po 1989 roku*, red. S. Dąbrowski, B. Rogowska, Wrocław 1998, s. 9–18.

- Kaliński J., *Etatyzacja gospodarki w okresie rządów komunistycznych w Polsce*, „Studia i Prace” 2015, nr 4.
- Lewandowski J., *Rodowód społeczny powojennej inteligencji polskiej (1944–1949)*, Szczecin 1991.
- Magier D., *System nomenklaturowy partii komunistycznej* [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 3, cz. 2, red. A. Górak, K. Latawiec i D. Magier, Lublin–Siedlce 2010.
- Mielczarek T., *Między monopolem a pluralizmem. Zarys dziejów środków komunikowania masowego w Polsce w latach 1989–1997*, Kielce 1998.
- Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989. Geneza, funkcjonowanie, znaczenie*, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017.
- Paczkowski A., *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, Warszawa 1996.
- Palska H., *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*, Warszawa 1994.
- Państwowe, czyli niczyje. Własność w PRL*, red. M. Bardel, M. Żyła, dodatek specjalny do „Tygodnika Powszechnego”, 12 VI 2011, nr 24.
- Popper R.K., *Spółczesność otwarte i jego wrogowie*, t. 1: *Urok Platona*, przeł. H. Krahelska, Warszawa 1993.
- Rychard A., *Władza i gospodarka* [w:] *Zmierzch socjalizmu państwowego. Szkice z socjologii ekonomicznej*, red. W. Morawski, Warszawa 1994.
- Skidelski R., *Świat po komunizmie. Spór o nasze czasy*, przeł. S. Amsterdamski, Kraków 1999.
- Skrzypek A., *Mechanizmy autonomii. Stosunki polsko-radzieckie 1956–1965*, Pułtusk–Warszawa 2006.
- Skrzypek A., *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk 2002.
- Sobkowiak L., *Delegitymizacja systemu politycznego PRL* [w:] *Z badań nad przemianami politycznymi w Polsce po 1989 roku*, red. S. Dąbrowski, B. Rogowska, Wrocław 1998.
- Strzembosz T., *Polacy w PRL. Sprzeciw, opozycja, opór. Zachowania opozycyjne w systemie totalitarnym*, „Studia Polityczne” 2000, nr 11, nr specjalny z okazji 10-lecia ISP PAN.
- Szczepański J., *Zmiany w strukturze klasowej społeczeństwa polskiego* [w:] *Przemiany społeczne w Polsce Ludowej*, red. A. Sarapata, Warszawa 1965.
- Terlecki R., *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, wyd. 2, Kraków 2013.
- Tomaszewski J., *Ruch zawodowy w Polsce (1944–1950) w procesie transformacji od deklaratywnej niezależności organizacyjnej do ogniwa w systemie władzy* [w:] *Z badań nad współczesną historią i myślą polityczną*, red. C. Lewandowski, „Acta Universitatis Vratislaviensis, Politologia”, t. 21, Wrocław 1997.
- Wnuk-Lipiński E., *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*, Warszawa 1996.
- Wrona J., *PZPR a partie satelickie* [w:] *PZPR jako machina władzy*, red. D. Stola, K. Persak, Warszawa 2012.
- Wrona J., *Status osoby wierzącej w okresie PRL* [w:] *Historia świadectwem pisana. Metropolitalne Seminarium Duchowne w Lublinie we wspomnieniach wychowanków*, red. M. Grygiel, M. Słomka, Lublin 2014.

- Wrona J., *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce, funkcje, relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1995.
- Wrona J., *System polityczny PRL (ukształtowanie, ewolucja, cechy szczególne)* [w:] *Jednostka i społeczeństwo wobec doświadczenia komunizmu. Przeszłość i teraźniejszość*, red. K. Słowiński, Lublin 2012.
- Wrona J., *Wizje państwa i społeczeństwa PPR/PZPR oraz ich realizacja (1944–1989)* [w:] *Wizje i realia. Studia nad realizacją polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. W. Paruch, K. Trembicka, Lublin 2002.
- Wrona J., *ZSL w systemie politycznym Polski Ludowej* [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie*, t. 2: *W podzielonej Europie*, red. J. Szaflik i in., Pułtusk–Warszawa 2007, s. 271–285.
- Ziemski F., *Likwidacja rodzimego modelu nauki polskiej po II wojnie światowej*, „Studia Historyczne” 1993, nr 2 (141).
- Żaryn J., *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, Warszawa 1997.

Rola PZPR w państwie i społeczeństwie polskim

PZPR powstała w 1948 r. i rządziła Polską 45 lat. Oznaczało to jej dominujący wpływ na dwa pokolenia Polaków. Realizowała ideologię marksizmu-leninizmu i zasadę trwałej podległości państwa Związkowi Sowieckiemu. Od początku istnienia sprawowała niemal absolutną kontrolę nad polityką wewnętrzną i zagraniczną kraju, administracją, sferą ekonomiczną i oficjalnymi przejawami życia społecznego. Przenikała przez wszystkie dziedziny aktywności Polski i jej obywateli. Najważniejszy stał się dla niej kolektywizm z centralnym planowaniem przyszłości społeczeństwa. Ekonomiczna i społeczna doktryna komunistów zakładała wyeliminowanie z życia gospodarczego własności prywatnej. Komunistyczne dogmaty i prymat polityki doprowadziły do całkowitej etatyzacji we wszystkich dziedzinach życia w państwie i ingerencji we wszystkie sfery życia obywateli, w tym najszerzej pojętą kulturę, obejmującą obyczaje i religię, oraz życie prywatne. U schyłku dekady lat siedemdziesiątych PZPR osiągnęła szczyt rozwoju – zrzeszała blisko 3,2 mln członków, czyli mniej więcej 15 proc. dorosłych mieszkańców Polski. Rządy PPR/PZPR doprowadziły do stworzenia totalitarnego ustroju państwa. Miał on na przestrzeni 45 lat zróżnicowaną dynamikę rozwoju. Mimo to fundamentalna zasada monopolu władzy komunistycznej i postrzegania państwa jako własności jednej partii była kanonem aż po rok 1989.

SŁOWA KLUCZOWE

Polska 1948–1989, partia komunistyczna, marksizm-leninizm, kolektywizm, własność prywatna, etatyzacja gospodarki, totalitaryzm

The Role of the Polish United Workers' Party in Polish State and Society

The Polish United Workers' Party (PUWP) was established in 1948 and was ruling Poland for 45 years. This meant its dominant influence on two generations of Poles. It pursued the ideology of Marxism-Leninism and the principle of permanent subordination of Poland to the Soviet Union. From the beginning of its existence, it exercised almost absolute control of the country's internal and foreign policy, administration, the economic sphere and official manifestations of social life. It penetrated into all areas of activity of Poland and its citizens. Collectivism with central planning of the society's future became the most important for it. The economic and social doctrine of communists assumed the elimination of private property from the economic life. Communist dogmas and the primacy of politics led to a total State control in all areas of life in the country and interference in all spheres of citizens' lives, including the most broadly understood culture, including customs and religion, and private life. At the end of the 70s, the PUWP reached its peak – it brought together nearly 3.2 million members, i.e. around 15 per cent of adult inhabitants of Poland. The rule of PWP/PUWP led to the creation of a totalitarian regime of the State. Over the course of 45 years, it had varied development dynamics. Nevertheless, the fundamental principle of the monopoly of communist power and the perception of the State as the ownership of one party was a canon until 1989.

KEYWORDS

Poland 1948–1989, communist party, Marxism-Leninism, collectivism, private property, the etatization of the economy, totalitarianism

JANUSZ WRONA – profesor w Instytucie Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Prowadzi badania nad historią Polski po II wojnie światowej. Autor monografii: *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce, funkcje, relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego* (Lublin 1995) i współautor publikacji *70 lat Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Studia z dziejów uczelni* (razem z Z. Zaporowski, Lublin 2015). E-mail: wronajanusz53@wp.pl.

JANUSZ WRONA – Professor at the Institute of History at the Maria-Curie Skłodowska University in Lublin. Conducts research on the history of Poland after the Second World War. Author of the monographs: *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce, funkcje, relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego* (Lublin 1995) and *70 lat Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Studia z dziejów uczelni* (co-author with Z. Zaporowski, Lublin 2015). E-mail: wronajanusz53@wp.pl.